

XIX ƏSR TƏBRİZDƏ MÖHTƏKİRLİK VƏ ZEYNƏB PAŞANIN MÜBARİZƏSİ

Zəhra Qəniyeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı,
Azərbaycan
e-mail: zehra.qeniyeva@mail.ru

Xülasə: XIX əsrin sonları və XX əsrin başlanğıcı, İran tarixində təlatümlü illər olmuşdur. Bu illər Qacar xanədanının zəiflədiyi və Məşrutənin elan edildiyi dönmə olması səbəbilə özündə siyasi hadisələri ehtiva etməkdədir. Azərbaycan türklərinin İran xalqına ərməğan etdiyi Məşrutə, qadın və kişi fərq etmədən eyni məqsəd üçün mübarizə aparən xalqın uğuru olmuşdur. Tənbəki üsyanı, qıtlıq və Məşrutəyə yol açan Təbriz üsyanında xalq böyük rol oynamışdır. Bu önəmli zəfərlərin qazanılmasında payı olanlardan biri də xalq tərəfindən “Bacı”, “Onbaşı” və “Paşa” adlarına layiq görülən Zeynəb xanım olmuşdur. Qadınlrın ikinci cins sayıldıqları bir toplumda zülmə baş qaldıran və digər qadınları da mübarizəyə dəvət edən Zeynəb Paşa bir çox xalq şerində qəhrəman olaraq təriflənib şifahi və yazılı mədəniyyətin bir parçası olmağı bacarmışdır. Bu məqalədə öncəliklə İranın yaxın tarixi ilə bağlı məlumat verərək Zeynəb Paşanın həyatına və yaşadığı siyasi dövrün hadisələrinə toxunacağıq. Daha sonra Zeynəb Paşa üsyanının ədəbiyyata yansımalarını araşdıracağıq.

Açar sözlər: Qadın, Zeynəb Paşa, taxıl, möhtəkirlilik, siyasi fəaliyyət

Giriş

1891-ci il martın 9-da Nəsrəddin şah bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayır və bunun müqabilində şirkət əldə edəcəyi qazandıdan ildə İran hökumətinə cüzi bir məbləği – 15 min funt-sterlinqi ödəməyi öhdəsinə götürürdü. İranın bir çox mühüm şəhərlərində şirkətə məxsus idarələr təşkil edən ingilislər Hindistandan və digər müstəmləkə ölkələrindən işçi, qulluqçu adı ilə dəstə-dəstə öz təbəələrini gətirməyə başladılar ki, bu da həmin sahədə çalışan sahibkar, tacir, kəndli, sənətkar və fəhlələr arasında həyəcanın artmasına səbəb oldu, heç kəs öz tütün və tənəkisini ingilislərə satmağa razı olmadı. Buna cavab olaraq 1891-ci ilin ortalarında ingilis şirkəti İran hökumətinin razılığı ilə tütün alverinin və emalının yalnız bu şirkətə məxsus olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, 1891-ci il avqustun 19-da Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən petisiyada tütün və tənəkə inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hərəkata qarşı baş verə biləcək hər hansı hadisəyə müqavimət göstərmək üçün hazır vəziyyətdə dayandı. Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə əhali 1892-ci il yanvarın 4-də şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur etdi ki, 1892-ci il yanvarın 5-də Talbotla bağlanmış müqavilənin ləğv olunduğunu rəsmən elan etsin. İrana gəlmiş ingilis məmurları ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Xarici kapitalın və

yerli irtica qüvvələrinin ağalığına qarşı çevrilmiş “Tənbəki üsyanı” İranda və Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının ilk və çox təsirli mərhələsini təşkil etmiş və xalqın siyasi, milli şüurunun oyanmasına və formalaşmasına güclü təkan vermişdi. Hələ XIX əsrin sonlarında Tehrandə və başqa şəhərlərdə vətənpərvər ziyalılar tərəfindən yaradılmağa başlayan siyasi təşkilatların sayı az və daxili vəziyyətlə bağlı fəaliyyət dairəsi məhdud olsa da, maarifçi təşkilatlar daha geniş iş aparır, xalqı mütləqiyyət, istibdad əleyhinə monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunverici orqanın yaradılması və s. uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1901-ci ildə Tehrandə təşkil edilmiş gizli cəmiyyət və ya İnkilabi komitə, 1905-ci ildə isə Tehrandə yaradılan “Əncümənə-məxfi”, (Gizli əncümən)* bütün xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları xaricilərin zorakılığı və yerli hakim dairələrinin özbaşınalığı əleyhinə mübarizəyə çağırır, həmçinin burjua ruhunda islahatlar keçirmək tələbini irəli sürürdülər. XX əsrin əvvəllərində bir neçə il qıtlıq olması və bundan istifadə edən mülkədar və alverçilərin taxıl möhtəkirliyinə başlaması nəticəsində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclıq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdi. 1903-cü ildə Belçikalılarla bağlanmış yeni gömrük sazişinə qarşı çıxışlar başlandı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanması, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı xalq mübarizəsinin güclənməsində bir sıra başqa amillər də böyük rol oynamışdır. Bu amillər içərisində Bakının fəhlə hərəkatının mərkəzinə çevrilməsi, 1905-1907-ci illər I rus inqilabının başlanması, 17 oktyabr manifestinin xalqa verdiyi azadlıqlar, ölkədə siyasi partiyaların, o cümlədən Şimali Azərbaycanda “Müsəlman konstitusiyası (məşrutə)” partiyasının yaranması və s. Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı və bu hərəkat öz davamını həmin ilin dekabrında İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda “Məşrutə inqilabı”nda tapdı.

Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabında.

İnqilab 1905-ci ilin dekabrın 12-də Tehrandə Kerman əhalisinə edilən zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə qoşulmuş tacirlərin döyülməsinə cavab olaraq ruhanilərin evlərində hökumətə qarşı etiraz yığıncaqları təşkil olunması ilə başladı. Ertəsi gün Seyid Abdulla Behbəhani və Seyid Məhəmməd Təbatəbainin başçılığında şah məscidində yığıncaq keçirilməsinə mürtəce ruhanilər mane oldular. Dekabrın 14-də Tehranın mütərəqqi ruhanilərindən bir qrup başda olmaqla yüzlərlə dini məktəb tələbəsi, minlərlə bazar əhli etiraz əlaməti olaraq Şah Əbdül əzimdə bəstə* oturmaq məqsədilə Tehranı tərk etdilər. İnqilab Komitəsi (İK) və “Əncümənə-məxfinin” bir çox görkəmli üzvləri də onlara qoşuldu. Tehrandə bütün bazarlar, dükanlar və sənətkar emalatxanaları bağlandı. Bəstə oturanlar baş nazirin istefasını tələb edirdilər [1, 207-209].

Qadının mərtəbəsi İran xalqları arasında tarix boyunca dəyişikliyə uğrayıb, hər qövüm arasında eyni şəkildə inkişaf etməmişdir. İslamdan əvvəl qurulan Əhəmənilər dövlətinin qurucusu Kiros işğal etdiyi Babildə qadınları da savaşa qəniməti olaraq əskərləri arasında paylaşdırmışdır. X və XI əsrlər arasında yaşayan Firdovsi qadını pislik mənasında əjdaha ilə

eyni sinifdə tutur. Monqolların mədəniyyəti və qadına qarşı mülayim rəftar Monqol istilasından dənəmində İranda yayılmışdır.

XIX əsrdə baş vermiş hadisələr nəticəsində Qacarlar dövründə qadının sosial vəziyyətində dəyişikliklər ortaya çıxmışdır. Avropadan gələn missionerlər Urmiya, Təbriz və Tehran kimi şəhərlərdə qız və oğlan uşaqları üçün məktəblər açmışdılar. Bu məktəblərdə təlim-tərbiyə alan şagirdlər Pərvin İtisimi və Bibi xanım kimi qadınlar olmuşdur [3, s 14].

Bibi xanım yazdığı Məayib ÜI Rical adlı risaləsində qadınlara aid yazılan Taadib ÜI Nisvan adlı risaləyə cavab verərkən həmcinslərini adı keçən risalənin yazarı kimi şəxsiyyətlərin söylədiklərini dinləməməyə çağırır və belə yazarların öz eyblərini bilmədiklərini diqqətə çatdırır [4, s. 34-78].

Təbrizin qədim məhəllələrindən biri olan Həm Ziyəddin məhəlləsində kasıb bir ailədə doğulan Zeynəb, kiçik yaşda maddi sıxıntılarla qarşı-qarşıya gəldiyi üçün həyatı boyunca aid olduğu sosial sinfin yaşam tərzini yüngülləşdirməyə çalışmışdır. Güclü olması, ayrıca müasiri olan qadınlardan fərqli olaraq üzünü bağlamaması səbəbi ilə xalq arasında tanınan biri olmuşdur. Onbaşı, Bacı və Bibi ləqəbləri ilə bilinən Zeynəb Paşa kişi kimi hərəkətləri ilə məşhur olmuşdur. Onun kişilərin getdiyi çayxanalara gedib nargilə içdiyi haqqında da məlumatlar vardır [6, s.56].

Zeynəb Paşanın şəxsi həyatı ilə bağlı o qədər də çox məlumat olmamaqla bərabər, həmçinin onun təhsili haqqında da şübhələr vardır. Ancaq düşüncələrinə baxıldığında çox müdrik bir qadın olduğu aydın olur. Zeynəb Paşanın evli və ya bekar olması ilə bağlı da məlumatlar yoxdur. Sosial həyat təzi haqqında isə onun qırx şəxsi köməkçisi olduğu və hamama getdiyi zaman belə yanından ayrılmağıqları bizə məlumdur. Xarakter olaraq sərt olmasına baxmayaraq həssas bir mənəvi aləmə sahib idi [2].

Zeynəb Paşa üsyanı olaraq adlandırdığımız ard-arda gerçəkləşən hadisələr siyasi hadisələrə reaksiya olaraq həyata keçmiş olmağına rəğmən tamamilən xalqın və xüsusilə kasıbların həyat keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə həyata keçirilmişdir. Reje cərəyanı, tacirin taxılı saxlayaraq səbəb olduğu qıtlıq və Məşruriyyət üçün zəmin hazırlayan hadisələr əsnasında Zeynəb Paşa təsirli rol oynamışdır.

Bu üsyana daxil olan hadisələr nəticəsində Zeynəb Paşa xalq arasında sevilir və bilinməyən bir şair haqqında iki beyt yazır:

“Hökmlədi Zeynəb Paşa
Cümlə ənas-u Fərraşa
Siz bazarı basın daşa
Dəğnəyi bağliyim gəlim
Patavamı bağliyim gəlim” [6, s.75]

Bu beytdə Zeynəb Paşanın hərbi komandır və lider kimi göstərilməsi xalqı və o cümlədən, qadınları yönləndirməsinə xidmət edir. Burada təsvir edilən qadın bir alt təbəqə kişi kimi patava adlanan çarığa bənzəyən və ayağa sabitlənməsi üçün arxasından ipləri olan ayaqqabı geyinməsi də diqqət cəlb edir.

Çörəyin qıtlığı dafələrcə Təbrizdə səs-küyə səbəb olur. Zeynəb Paşa getdiyi hamamlarda, keçdiyi küçələrdə və hər dəfə qadınları gördüyündə onları ayağa qalxmağa dəvət edib uşaqlarının acliqdan ölmələrini əngəlləmələrini istəyir. Zeynəb Paşa, qadınları yaxşı tanıdığı üçün onlara necə təsir edəcəyini artıq bildiyindən onların analıq hislərini istifadə edərək evlərindən mübarizənin ilk sıralarına çəkməyi bacarmışdır. O zəkasını istifadə edərək daha çox qadını arxasına almağı bacarıb, qısa zamanda üç min qadını çevrəsinə toplamışdır. Zeynəb Paşa qadınlardan sonra bu dəfə gedib əsnaf dükanlarını bağladığına qoşulmaq üçün onlara təsir etmişdir. Bunun üçün isə qərribə bir metod seçmişdir. “Siz kişilər, əgər zalımların cəzasını verməyə cəsarətiniz yoxdursa, oğruların, yağlı-düşmənlərin əlini vətəndən kəsməyə qorxursunuzsa, biz qadınların örpəyini örtüb evdə oturun və kişilikdən danışmayın. Biz sizin yerinizə də sitəmkarlarla döyüşərik..”.

Bu söhbətindən sonra isə baş örtüyünü çıxarıb kişilərə tərəf atar və oradan uzaqlaşar. Beləliklə də, kişiləri təsir göstərməyə məcbur buraxıb passiv olmamağı aşılayar. Zeynəb Paşanın önəmli bir fəaliyyəti isə Şahın qoruduğu zəngin möhtəkirlərin anbarlarını tapıb, gizlədikləri taxılı kasıb xalq arasında dağıtmaq olmuşdur. O, Təbriz valisinin də anbarını tapıb xalqa payladıqdan sonra bəzi rəvayətlərə görə özünü də daşlayaraq öldürmüşdür. Bu nümunəvi qadın xalqın qanını şüşəyə doldurub xalq bu vəziyyətdə ikən pulunu pul üstünə artıran möhtəkirlərə (süni şəkildə zəruri məhsulların qıtlığını yaratmaq, sonra isə onları baha qiymətə satmaq) qarşı böyük kin və nifrət hissi duyur. Bu səbəblə onları öldürmək, edam etmək və hətta lazım olunca yanmağı belə rəva görür. Zeynəb Paşanın geyimi ilə əlaqədar da məlumatlar vardır. Əldə etdiyimiz məlumata əsasən, o və dostları vuruşa başladığı zaman qara çarşabını başlarının arxasında düyünləyərək özlərinə hərəkət azadlığı əldə edərlər. Bəhzad Tahir zadə, Zeynəb Paşanın Nizamül Üləmanın evinə basqın etməsini onun son fəaliyyəti olaraq vurğulamışdır. Şahın birbaşa müşahidəsi altında istədiyi qədər taxıl yığıb istədiyi zaman satmağa icazəsi olan Nizamül Üləmanın anbarı Zeynəb Paşa tərəfindən tapılıb basqın planı hazırlanıb hərəkətə keçilir. Şairin özünün də şahid olduğu bu hadisədə bütün ev yandırılır və Nizamül Üləma Rus konsolluğuna sığınır.

Zeynəb Paşa ömrünün sonlarına doğru Kərbəla ziyarəti üçün səfərə çıxır. Bəzi rəvayətlərə əsasən, yol aldığı karvan Osmanlı dövlətinin sərhədlərində əskərlərin hücumuna uğrayınca yaşlı Zeynəb onlarla döyüşüb qaçmalarına səbəb olur. Bu hadisə Zeynəb Paşa haqqında tarixdə olan son məlumatdır. Rıza Zad-ı Amu Zeynəddin onun yaşadığı məhəllədəki yaşlılarla etdiyi görüşlərdən sonra Zeynəb Paşanın Kərbəlada həyatına son verildiyi və İmam Hüseyin məzarına yaxın bir yerdə dəfn edildiyi qənaətinə gəlmişdir. Buranın yaşlılarına görə Zeynəbin məzarı Kərbəlada hər kəs tərəfindən bilinməkdədir [6, s. 126].

Nəticə

İranda qadının yeri və rolu tarix boyunca dəyişikliyə uğrayaraq XIX əsrdə hökm sürən Qacar dövründə dünyadakı qadın haqları hərəkətlərinə baxmayaraq daha da pis nəticə vermişdir. Ancaq Avropa ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ölkənin bəzi bölgələrində istisnalara rast gəlmək mümkündür. Bunlardan biri həyat və fəaliyyətindən bəhs etdiyimiz Zeynəb Paşa

olmuşdur. Yüksək dünyagörüşünə malik olan bu qadın həmcinslərinin haqlarını tələb etmələrinə kömək olduğu halda tələblərinin feminizm meyilli olmayıb bütün vətəndaşların həyatını yüngülləşdirmə yolunda mübarizəyə səsləmişdir. Zeynəb Paşa hökmdarların xalqa xidmət etmək üçün başa keçdiklərini və xalqın lazım gəldiyi vaxtda hərəkətə keçməsinin tərəfdarı olub hər kəsə də bunu təşviq etmişdir.

Təbrizli çağdaş şair Qəhrəman Xətibi Zeynəb Paşa və dostları dövlətin vəzifəliləri arasında dükanı bağladıqları vaxtda baş verən atışmanı şer vasitəsilə təsvir etmişdir. Onun təsvir etdiyinə əsasən, Zeynəb Paşa cəsərət və savaşa bacarığı baxımından Babəkə bənzədilir. Bununla bərabər, qadının cəmiyyətdəki yeri və rolunu da uca tutduğu iddia edilmişdir. Qəhrəman Xətibi başqa bir şerində Zeynəb Paşanın müqavimətinin hamıya örnək olduğunu və bu səbəblə adının unudulmayacağını söyləmişdir.

“Çün qadın nehzətilə rəhbər olup
Adı dillərdə qalır əzbər olup
Göstərib xeyli rəşadət o qadın
Xəlv Zeynəb Paşa qoymuşdu adın” [5, s.76].

Cəmiyyətin islahatında qadının ictimai fəaliyyətinin mühüm rolu vardır. Amma bu ictimai fəaliyyət, onların iffət və əxlaqının tənəzzülünə səbəb olmamalıdır.

1898-ci ildə Zeynəb paşa adlı qadının rəhbərliyi ilə Təbrizdə üsyan baş verdi. Üsyan taxıl möhtəkirliyinə qarşı yönəlmişdi. Zeynəb paşa Təbrizin yoxsul qadınlarını ətrafına toplayaraq taxıl möhtəkirlərinin anbarlarına hücum etdi. Taxıl anbarlarını açdırıb, taxılı aclıq çəkən ailələrə pulsuz payladı.

Təbriz Qacarlar dövlətində ikinci paytaxt rolu oynayırdı, xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahı burada yerləşirdi. Əyalətin idarə olunması rəsmən vəliəhdin ixtiyarında idi. Adətən, şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin sərəncamında olan böyük idarəçilik aparatına Təbriz şəhəri bəylərbəyi, əyalətdə yerləşən nizami qoşun hissələrinin başçısı – əmir-nizam, əyalətin maliyyə işlərinin baş nəzarətçisi və digər dövlət məmurları daxil idilər. Şahzadə və onun ətrafındakı məmurlar öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək xalqı soyurdular [6, s 47-49].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (2010). *Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli)*. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı.
2. Hansari, A. (1965). *Tefrih Name-yı Gülsüm Nine ve Ehvalat-ı Zeynep Paşa*, Tahran.
3. Nahidi Azer, A. H. (1980). *Zenan-i İran der Cümbüş-i Meşrute*, Ehya, Tebriz.
4. Natık, H. (1980) “*Bibi Hanım Ester Abadi*”, *Kitap-ı Cuma*.
5. Mahmudlu, Y. *Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan Tarixi fənni üzrə dərslik*.

6. Rıza Zad-ı Amu Zeynettini, M. (2015). *Zeynep Paşa*, Ahter, Tebriz, 3. Baskı.

ZEYNEB PASHA'S FIGHT AGAINST THE SPECULATION IN TABRIZ

Zahra Ganiyeva

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli, Baku, Azerbaijan

The end of the XIX and the beginning of the XX century, in the history of İran there were turbulent years. These years are associated with the weakening of the Qajar dynasty and the proclamation of Mashruta. Mashruta, which the Azerbaijani Turks did not grant to İran people, became the success of the people who fought for the same goals as women and men. The people of Tabriz played a big role in the Tenbaki uprising, which led to disaster and Mashrut. One of those who managed to win these significant victories was Ms. Zeinab, who was awarded the titles Bacı "Sister," "Corporal" Onbashi and "Pasha" by the people. Zeinab Pasha, who raised violence in a society where women are considered second, and invited other women to fight, heroically became famous in many peoples and managed to become part of oral and written culture. In this article, first of all, we report on the immediate history of İranın, referring to the life of Zeinab Pasha and the events of the political period in which he lived. Then we will study the reflection of the Zeinab Pasha uprising in literature.

Key words: Woman, Zeynab Pasha, grain, speculation, political activity

БОРЬБА ЗЕЙНЕБ-ПАШИ ПРОТИВ СПЕКУЛЯЦИЙ В ТЕБРИЗЕ

Захра Ганиева

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт рукописей имени Мухаммеда Физули. Баку, Азербайджан

Конец XIX и начало XX века, в истории Ирана были бурные годы. Эти годы связаны с ослаблением династии Каджаров и провозглашением Машруты. Машрута, которую азербайджанские турки не даровали иранскому народу, стала успехом людей, боровшегося за те же цели, что и женщины и мужчины. Народ Тебриза сыграл большую роль в Тенбакинском восстании, которое привело к катастрофе и Машруту. Одной из тех, кому удалось одержать эти значимые победы, была госпожа Зейнаб, удостоенная народом званий Bacı "Сестра", "Капрал", "Onbashi" и "Паша". Зейнаб-паша, воспитавшая насилие в обществе, где женщины считаются вторыми, и пригласившая на борьбу других женщин, героически прославилась во многих народах и сумела стать частью устной и письменной культуры. В этой статье, прежде всего, мы сообщаем о непосредственной истории Ирана, обращаясь к жизни Зейнаб-паши и событиям политического периода, в который он жил. Затем изучим отражение восстания Зейнаб-паши в литературе.

Ключевые слова: Женщина, Зейнаб Паша, зерно, высокомерие, политическая деятельность.

Daxil oldu: 01.03.2022;

Çapa qəbul edildi: 30.05.2022;

Çap edildi: 20.06.2022